

Бојан ТРПЕВСКИ

НУ Музеј на македонската борба за државност и самостојност - Скопје

ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ И МИРЦШТЕГСКИТЕ РЕФОРМИ*

Abstract: *The Ilinden uprising caused some movements of the foreign diplomatic relations in which the Macedonian issue had taken its specific place. Nevertheless, the interest of the Great Powers did not allow for the creation of a Macedonian statehood within the existing constellation of the Powers, but allowed only for reforms for improvement of the Ottoman administration. Hence, the officials of the Great Powers, especially Russia and Austria-Hungary had a meeting at the city of Mürzsteg, near Vienna, while the resistance forces were being demobilized. These reforms were called the Mürzsteg program for reforms or the Mürzsteg reforms. Although they were implemented for reconciliation, they created internal conflicts.*

Key words: *Ilinden Uprising, reforms, Macedonian issue, Great Powers*

За Илинденското востание досега во македонската историографија постојат голем број објавени трудови кои ја третираат проблематиката. Сепак, историјата не е егзактна наука, па не може да се рече за некое прашање во историјата дека е целосно обработено. Преку овој труд се настојува да се претстави британскиот поглед на нештата и македонското прашање во британската надворешна политика во посочениот историски период.

Илинденското востание кое започнало на 2 август 1903 година најмногу влијаело врз засилувањето на реформскиот процес во Македонија. Уште во првите денови востаниците бележеле успеси и форми-

---

* Трудот е дел од магистерската теза со наслов „Велика Британија и македонското прашање (1878-1912)“, одбранета на Институтот за историја при Филозофскиот факултет во Скопје во 2016 година

рале слободна територија во Крушево, Клисуре, Невеска и селото Смилево. Сепак, по првичните востанички успеси, османлиските власти биле свесни дека доколку востанието не биде брзо задушено, ризикувале нова иницијатива на Големите европски сили за реформи во Македонија, „што можеле да имаат тешки последици за нејзиниот суверенитет“.¹ Оттаму, тие презеле жестоки мерки за задушувањето на востанието, особено башибозукот, кој свирепо се однесувал кон востаниците и селаните во Битолскиот вилает каде востанието било најмасовно.

Илинденското востание исто така ја вознемирило европската дипломатија. Уште додека траеле востаничките битки, министерот за надворешни работи на Австро-Унгарија, Голуховски, изјавил дека „прифаќањето на т.н. Виенска програма за реформи од февруари 1903 година, во ништо не ја подобрила состојбата, туку спротивно, таа се влошила“.² Тоа претставува еден вид признание за неуспехот на Февруарските (Падарски) реформи. И покрај тоа, европските дипломати сметале дека новата програма за реформи требало да се заснова на Виенската шема од февруари 1903 година. Велика Британија особено инсистирала на спроведувањето на странска контрола во спроведувањето на новите реформи. Таа всушност била „единствената сила која во навлегувањето на австро-германското влијание на Балканскиот Полуостров гледала загрозување на нејзините интереси на Блискиот и Средниот Исток“.³

И покрај неуспехот на Февруарските реформи, подготвени од Русија и Австро-Унгарија, Големите сили и во новите околности со Илинденското востание решиле да им ја „искажат довербата на двете „најзаинтересирани влади“, сложувајќи се со нивните напори да најдат прифатливо решение за македонската криза“.⁴ Сепак, Англија била за востаничкото движење да се задуши. Но таа сметала дека пацификацијата на Македонија единствено би можела да се постигне преку воведување порадикални реформи, па „дури и за давање на автономија“.⁵ Своите гледишта таа ги доставила на руската и австроунгарската влада, како сугестии за подобрување на реформската програма.

За својот став англиската влада се обидела да ја придобие француската влада. Сепак, таа не била во позиција да ја спроведе своја-

¹ Глигор Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, (Скопје: 1989), 132.

² Исто, 136.

³ Исто, 137.

⁴ Крсте Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, (Скопје: Архив на Македонија, 1983), 192.

⁵ Исто, 194.

та линија спрема македонското прашање.⁶ Англиската влада се согласи со руско-австриската нота за реформи, меѓутоа застанала на своето убедување дека реформите за Македонија треба да се прошират. Во меморандумот што англиската влада го испратила до владите на Русија и Австро-Унгарија се барало проширувањето на реформите да се изврши во врска со следните суштински прашања: „За Англија би било „неопходно“ потребно да се назначи за Македонија еден генерален гувернер, христијанин, кој не произлегува од државите-потписнички на програмата за реформи, ниту од балканските држави и да дејствува независно од султанот. Но, евентуално, таа се согласува и со генерален гувернер-муслиман кој би имал за советници двајца европски агенти.⁷ Англиската влада жалела што нејзиниот поранешен предлог-„да се пратат воени аташеа за контрола на турските трупи не бил прифатен“. Тоа било сега видоизменето во смисла: секоја од Големите сили да приклучи по 6 офицери кон турските воени единици.⁸

Сепак, на автономијата на Македонија Русија и Австро-Унгарија гледале со недоверба.⁹ Имајќи го предвид преседанот со Источна Румелија, двете влади сметале дека слично може да се случи и со Македонија.¹⁰ Во борбата меѓу разните концепции, на крајот сепак победила концепцијата предложена од Виена и Петроград.

На 30 септември 1903 година рускиот цар Николај II во придружба на министерот за надворешни работи Ламсдорф, пристигнал во

---

⁶ Поради тоа на средбата што британскиот амбасадор во Париз Едмунд Монсон ја имал со поранешниот претседател на француското Собрание, г. Дешанел, Дешанел остро ја нападнал изјавата на францускиот премиер дека Франција не е заинтересирана за балканското прашање. *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Том VI, Вовед и редакција на д-р Александар Трајановски, избор и превод од Зорица Божиновска, (Скопје: ДАРМ, Македоника литера, 2012), 476.

⁷ G.P.Gooch, H.Temperley, *British documents on the origin of the war 1898-1914, vol.V, The Near East. The Macedonian problem and the annexation of Bosnia 1903-09* (London: 1928), 63.

⁸ Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, 200.

⁹ Така рускиот император го убедувал австрискиот амбасадор во Санкт Петербург дека она од што се плашел најмногу била политиката на Англија во Македонија. *Британски документи за историјата на Македонија*, 528.

¹⁰ Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, 202. Голуховски изјавил пред Вилхелм II дека „...Ни се чини незамисливо и наполно спротивно за интересите на двете сили од Антантата создавањето на една автономна Македонија, која би ги обединувала трите вилаети, и која со текот на времето би требало да доведе до приединување на Македонија кон Бугарија. Едно такво значително зголемување на кнежевството би довело до осетно нарушување на рамнотежата на Балканот, рамнотежа што би требало да се стремиме да ја зачуваме при секакви околности“.

Виена, каде бил пречекан од австроунгарскиот монарх Франц Јосиф I. Франц Јосиф бил придружен од министерот за надворешни работи Голуховски. Разговорите за решавање на македонската криза се одвивале во гратчето Мирцштег, близу Виена, на Штаерските Алпи. На 2 октомври 1903 година била усвоена програма за реформи чија содржина следниот ден, на 3 октомври 1903 година, била испратена преку идентични телеграми од двете влади до амбасадорите во Цариград, Каличе и Зиновјев. По местото каде била донесена оваа реформска програма, таа го добила името Мирцштегска реформска програма, Мирцштегски реформи, или Мирцштегска програма за реформи.

Мирцштегските реформи биле насочени исклучиво за Македонија во нејзините географски граници. Од неа биле исклучени немакедонските санџаци на трите румелиски вилаети, и исто така во истата не бил опфатен Одринскиот вилает. Со ова, преку Илинденското востание и Мирцштегските реформи, всушност, за првпат македонското прашање добило третман на посебно, одвоено од тогашното целокупно Источно прашање. Програмата за реформи се состоела од следните одредби: 1. За да се воспостави контрола врз дејноста на локалните отомански власти во спроведувањето на реформите, при главниот инспектор Хилми паша, Австро- Унгарија и Русија треба да назначат цивилни претставници со обврска насекаде да се движат со главниот инспектор, да му обрнуваат внимание за потребите на христијанското население, да ги регистрираат злоупотребите на месните власти... Бидејќи задача на цивилните претставници е да го следат спроведувањето на реформите и смирувањето на населението, нивниот маџдат ќе истеche по две години од денот на нивното поставување.; 2. Бидејќи реорганизацијата на жандармеријата и на полицијата е една од најсуштествените мерки за смирување во земјата, се налага да се бара од Портата и оваа реформа... Реорганизирањето на жандармеријата во трите вилаети да му се довери на генерал од странска националност во служба при царската османлиска влада. При истата да бидат испратени и воени лица на Големите сили кои ќе ги разделат округите меѓу себе и ќе работат како контролори, инспектори и организатори. Тие офицери ќе можат да побараат, ако сметаат за потребно, помош од други офицери и подофицери, исто така странци; 3. Откако ќе се констатира смирување во земјата, од царската влада да се побара измена на територијално- административната поделба и на судските единици, со цел поправилно да се групираат разните националности; 4. Во исто време да се бара реорганизација на административните и судските установи во кои ќе биде пожелно да се вклучат и домашни христијани и да се толерира ширењето на месната самоуправа; 5. Во поважните центри на ви-

лаетите да се формираат мешовити комисији, составени од ист број христијани и муслимани, за разгледување на политичките престапи и други дела извршени за време на бунтовите. Во овие комисији треба да учествуваат и конзуларните претставници на Австро- Унгарија и Русија; 6. Од турската влада да се побараат специјално определени парични износи за враќање во родните места на христијаните што избегале во Бугарија и други места, помош на христијаните кои ги загубиле своите имоти, и поправка на куќите, црквите и училиштата урнати од Турците за време на востанието; 7. Христијанските жители што се вратиле во христијанските села изгорени од турските војски и башибозукот, една година ќе бидат ослободени од плаќање данок; 8. Турската влада се задолжи повторно и без одлагање да ги воведат реформите во проектот подготвен од февруари оваа година, како и оние за кои подоцна ќе се чувствува неопходна потреба; 9. Бидејќи повеќето од насилствата и сверствата ги извршија илавите и башибозуците, да се задолжи Портата да не се служи со илави и башибозуци и да ги замени со редовни војници.¹¹

Дури на 22 октомври 1903 година бил предаден текстот на Мирцштегските реформи на Високата Порта. Мирцштегските реформи навидум се насочени кон елиминирање на македонското револуционерно движење како извор на нестабилност, но третата точка од програмата всушност ја вовела Македонија во неформална граѓанска војна. Портата начелно ја прифатила реформската програма во ноември 1903 година, но го задржала правото на приговор по одредени точки.

Имплементацијата на реформите започнала во 1904 година, кога во Солун пристигнале Николај Демерик и Хенрих Ритер Милер фон Рогај, првиот руски, вториот австроунгарски цивилен агент при генералниот инспектор.¹² Генералот Де Џорџис бил назначен на чело на реорганизацијата на жандармеријата во Македонија. Маркизот Ленсдаун, државниот секретар за надворешни работи на Велика Британија, го сметал наменувањето како „важен чекор кон спроведувањето на реформите“.¹³ Сепак, османлиската влада се спротивставила на тоа

---

¹¹ Австриски документи за реформската акција на европските Големи сили во Македонија 1903- 1909 година, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, избор на документи и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, (Скопје: 2002), 57-59.

¹² Ванчо Ѓорѓиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, *Зб. 100 години од Балканските војни*, Прилози од научниот собир по повод 100 години од Балканските војни одржан на 3-4 декември 2012, (Скопје: МАНУ, 2013), 116.

¹³ Кочо Сидовски, *Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година*, (Скопје: ИНИ 1994), 87.

да има уште еден висок офицер, покрај генералот Де Џорџис. Меѓутоа, по долготрајни инсистирања и преговори, италијанската влада обезбедила поддршка од Велика Британија и Австро- Унгарија за именувањето на полковникот Сињориле во главниот штаб за реорганизација на македонската жандармерија.¹⁴ Друг спор кој бил во врска со прашањето за реорганизација на жандармеријата, било тоа што владите на Русија и Австро- Унгарија не се согласувале офицерите да влезат во османлиска служба, туку тие сметале дека требало да ја имаат положбата на „агенти на силите кои ги претставувале“.¹⁵ Со ваквото мислење веднаш се согласила и англиската влада.

Неединството меѓу Големите сили дошло до полн израз при поделбата на Македонија на жандармериски сектори. Германија одбила да земе учество во реорганизацијата на османлиската жандармерија. Меѓутоа, нејзе ѝ било оставено организирањето на жандармериското училиште во Солун. Прашањето со поделбата на Македонија на жандармериски сектори на крајот било решено на следниот начин: Австро- Унгарија го добила Скопскиот санџак, Русија- Солунскиот, Англија- Драмскиот, Франција- Серскиот, а Италија го добила Битолскиот вилает.¹⁶ При тоа биле исклучени териториите од санџаците и вилаетите кои се наоѓале надвор од Македонија и оние каде преовладувало албанското население, на пример Дебар.¹⁷ По ова започнал процесот на спроведувањето на реформите.

Финансиската и судската реформа исто така биле дел од Мирциштегската реформска програма. Всушност, финансиската реформа произлегувала од осмата точка на Мирциштегските реформи кои предвидувале спроведување на Февруарските реформи каде се предлагало одделен буџет за секој вилает. Околу финансискиот дел од реформите се разговарало и на средбата меѓу Ленсдаун и францускиот амбасадор во Лондон во февруари 1904 година. На средбата бил изнесен предлог за да се назначи гувернер независен од султанот и систем на финансиска контрола во која Македонија би имала сопствен буџет одделен од тој на официјалните власти во Константинопол.¹⁸ Конечно по долги и макотрпни преговори било прифатено формирањето на Меѓународна

---

¹⁴ Исто, 89.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Ванчо Ѓорѓиев, *Слобода или смрт, Македонското националноослободително револуционерно движење во Солунскиот вилает (1893-1903)*, (Скопје: Табернакул, 2003), 27.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Gooch, Temperley, *British documents on the origin of the war*, 69.

финансиска комисија.¹⁹ Особено големи тешкотии имало во преговорите за судските реформи. Тоа било повод дури и англиската влада заедно со Италија да бараат побрзо темпо во спроведувањето на реформите.²⁰ Сепак, до потпишување на Нота за судски реформи на крајот не ни дошло. Тоа довело и до нови иницијативи од англиска страна за што ќе стане збор подоле.

Првичниот став на Организацијата кон овие реформи бил објавен во Окружното на ГШ од 10/23 декември 1903 година. Во него реформите се оценети како недоволни, „бидејќи тие се ништожни пред целта што ја гониме. Секој знае дека не се боревме за жандарми и падари, туку за премавнување на омразеното турско потисништво“.²¹ Подоцна Даме Груев издал еден циркулар до раководните тела на Битолскиот округ од 12 точки. Преку овој циркулар се целело кон тоа население „од сите краишта на нашата татковина да истапи со еднакви барања и протести пред меѓународните контролори за побрзо да се компромитираат реформите“.²²

ТМОРО по Илинденското востание се нашло на крстопат. Се појавиле фракции и внатрешни делби кои повеле меѓусебна идеолошка борба. Се издиференцирале две крила: реформско- демократско чии застапници биле Јане Сандански, Горче Петров, Петар Поп Арсов, Пере Тошев итн и конзервативно- централистичко крило чии застапници биле Христо Матов и Христо Татарчев. Првата струја се залагала за доследно зачувување на самостојноста на Организацијата од надворешни пропаганди и нејзина децентрализација и демократизација, а втората се залагала за зачувување на стариот централистички начин на уредување на Организацијата. За таа цел, со цел надминување на ваквата состојба, како и разгледување на причините за неуспехот на востанието, во 1904 и 1905 година биле одржани окружни конгреси како подготовка за Рилскиот општ конгрес одржан во октомври 1905 година. На конгресот било постигнато привидно единство, биле усвоени нов Устав и Правилник, нов Централен комитет и Претставничко тело, и ново име- Внатрешна македоно- одринска револуционерна организација. На Конгресот било дебатирано и околу заземањето на конечен

---

¹⁹ Исто, 98.

²⁰ *Германски документи за политиката на Германија и европските Големи сили во Македонија (1904-1910)*, Избор, предговор и редакција на м-р Горѓи Стојчевски, превод на м-р Горѓи Стојчевски и Петар Стојчевски, (Скопје: ДАРМ, 2005), 208.

²¹ Ванчо Горѓиев, *Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење (второ издание)*, (Скопје: Тримакс, 2011), 342.

²² Исто, 345.

став на Организацијата кон Мирцштегските реформи. На Конгресот бил заземен став Организацијата ниту да ги прифати, ниту да ги негира реформите. Конгресот оценил дека „со Мирцштегската реформска програма Големите европски сили сакале да го зацврстат османлискиот систем на владеење во Македонија“.²³

Сепак, и покрај тоа што Мирцштегските реформи биле донесени токму со намера да се елиминира секој извор на нестабилност во регионот, третата одредба од реформите ги поттикнала соседните држави да го променат начинот на дејствување и пропагандите да добијат вооружен карактер. Реформите всушност довеле до внатрешен конфликт кој бил инспириран од надвор.²⁴

Мирцштегските реформи биле актуелни и во британскиот Парламент каде што се дебатираше за македонското прашање. Така на една од седниците британскиот министер за надворешни работи, лорд Ленсдаун, бил свесен дека владата не можела да остане индиферентна кон состојбата во Македонија, бидејќи „пожар во тој дел од Европа може да предизвика далекусежни меѓународни проблеми и последици“.²⁵ Токму излагањата на ерл Литон и лорд Њутон на 28 март 1905 година го критикувале спроведувањето на Мирцштегската реформска програма, бидејќи програмата според нив не успеала да го спречи крвопролевањето и да воспостави ред.²⁶

Актуелноста на македонското прашање продолжила и кон крајот на 1907 и почетокот на 1908 година, преку предлозите на сер Едвард Греј, кои предвидуваа решавање на македонското прашање со поставување на христијански гувернер.²⁷ Врз таквите ставови влијаело додедувањето на железнички концесии за австроунгарската влада за Новопазарскиот Санџак. Секако, не треба да се исклучи и притисокот на

²³ Глигор Тодоровски, „Внатрешната организација и Мирцштегската реформска програма“, *Прилози за Илинден. Илинденското востание во Македонија*, Научен собир посветен на 80-годишнината од востанието (1903-1983), одржан на 30 јуни и 1 и 2 јули 1983 година во Битола и Крушево, Битола- (Крушево: 1983), 88; Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, петти том, (Куманово: 1998), 245. „... Од гледиштето на основните цели на нашето ослободително дело, оваа реформска програма не ги задоволува барањата на нашата Организација, нити пак основните потреби на нашиот народ, дури и ако таа биде спроведена...“.

²⁴ Ѓорѓиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, 116.

²⁵ Александар Растовиќ, „Македонско питање у Британском Парламенту 1903-1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), Ниш 2010, 372.

²⁶ Исто, 373.

²⁷ Германски документи за политиката на Германија, 220.

општествената јавност што го вршела врз британската влада.²⁸ Предлозите на англиската дипломатија довеле до Ревалската средба во јуни 1908 година. Заклучоците донесени на Ревалската средба биле повод за Младотурската револуција и превратот летото истата година.²⁹ Успехот на Револуцијата и враќањето на Уставот од 1876 година придонеле кај владите на Големите европски сили да се формира мислење дека ситуацијата се смирила. За тоа докази наоѓаат во привременото стопирање на вооружените активности на српската, бугарската и грчката пропаганда и нивно легализирање преку политичките организации и партии. Исто така и некогашната ВМОРО, особено реформско-демократското крило, се трансформирало во НФП. Тоа ќе придонесе за повлекување на цивилните претставници и агенти на Русија и Австро-Унгарија, офицерите и подофицерите на останатите Големи европски сили, како и расформирање на Меѓународната финансиска комисија со што реформскиот процес во Македонија завршил. Со откажувањето на Големите сили од натамошното инсистирање на спроведување на реформите во Македонија, поради воведувањето на парламентаризмот во Османлиското царство, за момент се одложи решавањето на македонското прашање како тактичко, во определувањето на глобалниот однос на силите. За жал, тоа ќе биде монета за поткусурување во Балканските војни и нивните познати трагични последици за Македонија и македонскиот народ.

*

Илинденското востание со својата масовност и раширеност ја вознемирило европската дипломатија, чиј интерес во тој момент налагало продолжување на статус-квото во овој дел од Европа. Оттука, тоа придонело за раздвижување во меѓународните дипломатски односи. И покрај неуспехот со претходните реформски програми, сепак Големите сили и во новите околности со Илинденското востание решиле да им го доверат изработувањето на новата програма за реформи на Русија и Австро-Унгарија. Во текот на преговорите особено се издвоиле две концепции-рестриктивна предложена од Русија и Австро-Унгарија и автономистичка предложена од Англија. На крајот победила концепцијата на Русија и Австро-Унгарија. Меѓутоа, и англиските

---

²⁸ Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 326.

²⁹ Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian question, 1893-1908. From Western sources*, (New York 1998), 316. Германскиот и австрискиот печат ја оцениле Ревалската средба како англо-руска завера за поделба на Османлиската империја што предизвикало голема загриженост кај Младотурците кои чекале повод за почеток на револуцијата.

предлози може да се каже дека си нашле свое место во делот од реформите каде се предвидувало секоја Сила да приклучи по шест офицери кон турските воени единици. Конечната програма по местото каде била донесена е наречена Миршштегска реформска програма или едноставно Миршштегски реформи. Сепак, и покрај тоа што тие биле донесени за смирување на состојбите, самите претставувале дестабилизирачки фактор.

Организацијата од своја страна пак кон истите се однесувала како да не постојат, бидејќи не ги задоволувале стремежите на македонското население. За жал, тука треба да се согласиме со теоријата дека можеби тоа претставува на некој начин погрешен потег од страна на Организацијата, која била пред сè револуционерна, а не дипломатска. Претпоставката е дека доколку би ги искористила реформите за инфилтрирање на свои кадри во системот и да се користат до максимум можностите можеби би се избориле за поповолна положба на македонското прашање, особено ако се имаат предвид и радикалните предлози на Англија за назначување на христијански гувернер независен од султанот. Во прилог на тоа оди и формирањето на Меѓународната финансиска комисија која требало да има свој одделен буџет.

BIBLIOGRAPHY:

- Австриски документи за реформската акција на европските Големи сили во Македонија 1903-1909 година*, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, избор на документи и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, (Скопје: 2002).
- Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Вовед и редакција на д-р Александар Трајановски, Избор и превод на Зорица Божиновска, том VI, (Скопје: ДАРМ, Македоника литера, 2012).
- British documents on the origins of the war 1898-1914*, vol.5, edited by G.P.Gooch and Harold Temperley, (London: 1928).
- Германски документи за политиката на Германија и европските Големи сили во Македонија (1904-1910)*, Избор, предговор и редакција на м-р Ѓорѓи Стојчевски, превод на м-р Ѓорѓи Стојчевски и Петар Стојчевски, (Скопје: ДАРМ, 2005).
- Дракул Симон, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, том V, (Куманово: 1998).
- Битоски Крсте, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, (Скопје: Архив на Македонија, 1983).
- Ѓорѓиев Ванчо, *Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење (второ издание)*, (Скопје: 2011).
- Ѓорѓиев Ванчо, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, Прилози од научниот собир по повод 100 години од Балканските војни одржан на 3-4 декември 2012, (Скопје: 2013).
- Ѓорѓиев Ванчо, *Слобода или смрт, Македонското националноослободително револуционерно движење во Солунскиот вилает (1893-1903)*, (Скопје: 2003).
- Lange- Akhund Nadine, *The Macedonian question 1893-1908. From Western sources*, (New York: 1998).
- Minov, N. (2011). "The Aromanians and IMRO". *Macedonian Historical Review* 2, 181-200.
- Растовић Александар, „Македонско питање у Британском Парламенту 1903-1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), (Ниш: 2010)
- Сидовски Кочо, *Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година*, (Скопје: ИНИ, 1994).
- Тодоровски Глигор, „Внатрешната организација и Мирцштегската реформска програма“, Прилози за Илинден, Илинденското востание во Македонија, Научен собир посветен на 80-годишнината од востанието (1903-1983) одржан на 30 јуни и 1 и 2 јули 1983 во Битола и Крушево, (Битола- Крушево: 1983).
- Тодоровски Глигор, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, (Скопје: 1989)